
TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME VE "YENİ DİNÎ CEMAATLER"

*Mehmet Ali Kirman**

ÖZET

Türk toplumu yaklaşık iki asrı aşkın bir süreden beri büyük bir değişim süreci yaşamaktadır. Modernleşme olarak bilinen bu süreçte çeşitli aşamalardan geçilmiş ve önemli kazanımlar elde edilmiştir. Bu bağlamda 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti ulus-devlet formunda kurulmuş ve sekülerleşme ve modernleşme yönünde radikal bir dizi kararlar uygulama imkanı bulmuştur. Dinî gruplar, özellikle Nakşî tarikatlar, değişime karşı uyum gösterebilme açısından oldukça esnek bir yapıya sahip olmakla birlikte söz konusu değişim sürecinde reaksiyoner bir tutum sergilemişlerdir. 1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren dinî gruplar ve dinî faaliyetler üzerindeki devlet kontrolünün gevşemesi ve laiklik algısının esnetilmesiyle birlikte dinî sembollerin ve kavramların kullanılması ve dinî pratiklerin yerine getirilmesine olan ilginin artışına şahit olunmuştur. Bütün bu gelişmeler dinî grupların ve cemaatlerin kamusal alanda daha fazla görünür olmasına yol açmıştır. 1980'li yıllardan itibaren ekonomik ve siyasî alanda yaşanan liberalleşme politikalarının dinî alana da etkide bulunmasıyla

*Yard. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

birlikte dinî gruplar ve cemaatler, esas itibariyle sūfi çizgilerini muhafaza etmekle birlikte, yaşanan değişime ayak uydurabilmek adına ideolojik, yapısal ve fonksiyonel bir dönüşüm içerisine girmişler ve bu çerçevede dinî-mistik fonksiyonlarından ziyade sosyal ve kültürel fonksiyonlarını öne çıkarmaya başlamışlardır. Söz konusu oluşumlar din sosyolojisi literatüründe “yeni dinî cemaatler” olarak adlandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk toplumu, toplumsal değişme, modernleşme, sekülerleşme, dini gruplar, yeni dini cemaatler, fonksiyonel değişim, tarikatlar, modern muhafazakârlık

1. GİRİŞ

Son yıllarda Türkiye’de dinî grup, tarikat, cemaat, vakıf gibi adlarla anılan çeşitli oluşumların sayı ve faaliyet yönünden büyük bir gelişim içinde oldukları ve kamusal alanda daha fazla görünürlük kazandıkları bilinmektedir. Aslında Türkiye’nin son derece dinamik olan toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasî ve dinî yapısıyla doğrudan alâkalı olan, ancak hakkında bilimsel düzeyde çok fazla bilgi bulunmayan bu olguyu sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için Türk toplumunun, sosyolojik perspektiften, özellikle yaşadığı toplumsal değişme tecrübeleri açısından ele alınarak incelenmesinin son derece yararlı olacağı söylenebilir. Zira Türkiye’de din olgusunun, bir diğer ifadeyle dinin Türkiye’nin toplumsal hayatında varolan rolünün ve etkisinin sosyolojik perspektiften gerektiği kadar ele alınıp incelendiğini söylemek oldukça güçtür.

Bu bağlamda, öncelikle, Türkiye’de din olgusunu ele alırken izlenecek metodolojinin belirlenmesine yönelik bazı tespitler yapmak gerekmektedir. Türkiye’deki dinî oluşumların sosyolojik açıdan analizinde dikkat edilmesi gereken metodolojik gerçeklere işaret eden Ünver Günay’ın da belirttiği gibi, genelde Türkiye’de din olgusunu, özelde de Cumhuriyet Türkiye’sinin toplumsal yapısı içerisinde ortaya çıkan sūfi tarikatları ve benzeri cemaat olgusunu, sırf dinî-mistik boyuta indirgeyerek spritüalist bir yaklaşım çerçevesinde sadece manevî iç dinamiklerden hareketle anlayıp açıklamaya kalkışmak tek yanlı ve yanıltıcı olacaktır. Bununla birlikte söz konusu oluşumları, sadece çevresel faktörler ve dinamikler çerçevesinde salt bir determinizm perspektifinde anlamaya kalkışan pozitivist, sosyolojist, psikolojist, histori-sist yahut tarihsel maddeci yaklaşımlar da aynı şekilde indirgemeciliğe sürüklenme tehlikesi içermektedir. Şu halde, Cumhuriyet Türkiye’sinin toplumsal yapısı içerisinde ortaya çıkan, dolayısıyla Türk toplumuna özgü bir yapılanma sergileyen sūfi tarikatları ve benzeri cemaat olgusunu, tarihî, toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel çerçevesi içerisinde ele almak, önyargılardan uzak biçimde be-

timlemek ve sempati değilse bile 'empati' duyarak anlamak gerekmektedir.

Bütün bu metodolojik gerçekler göz önüne alınarak, öncelikle Türk toplumunun modernleşme serüvenine kısaca baktıktan sonra, özellikle Cumhuriyet'le birlikte büyük bir ivme kazanan değişimleri ve dinî cemaatlerin, daha ziyade bu değişim sürecinde uyum ve uyumsuzluk şeklinde tezâhür eden dönüşüm tecrübelerini yakından incelemek söz konusu olgunun daha sağlıklı anlaşılması ve analiz edilmesi açısından oldukça yararlı olacaktır.

2. TÜRK TOPLUMUNUN MODERNLEŞME SERÜVENİNE PANORAMİK BİR BAKIŞ

Sosyal ve siyasî değişme olarak da nitelendirilen 'modernleşme', esas itibariyle, Sanayileşme Devrimi sonucunda batılı ülkelerde görülmüş ve daha sonra diğer toplumları da etkisi almıştır. Nitekim günümüzde batı merkezli tek tip modernlik anlayışı yerine modernliğin değişik türlerinden, batı dışı modernliklerden sıkça söz edilir olmuştur. Modernleşme süreciyle Osmanlı döneminde tanışan Türk toplumunda başlangıçta modernleşme, batılılaşma olarak anlaşılmıştır. Şerif Mardin'in tespitlerine katılarak batılılaşmayı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrî bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım" şeklinde anlamak mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir batılılaşma politikasına temel oluşturan ilk bilinçli teşebbüs, 18. yüzyıl başlarında olmuştur. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) anlaşmalarıyla Batı karşısındaki yenilgisi resmen tanınan Osmanlı İmparatorluğu, yeniliklere Batı'nın askerî kurumlarını ve silah gücünü ülkeye getirmekle başlamıştır. Bu bağlamda batılı fikirlerin ilk esaslı girişi ise, III. Selim'in askerî reformlarıyla başlayan ve onun tahttan indirilmesiyle sona eren 1792-1807 yılları arasında olmuştur. Bu fikirlerin giriş kanalları büyük ölçüde askerî eğitimidir. Ancak uzun bir gecikmeden sonra 1727 yılında matbaanın kullanım alanı bulmasıyla birlikte modernleşme çabaları, sadece askerî alanla sınırlı kalmayıp, bütün toplumsal alanları da kuşatmıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'da yenileşme çabalarının arttığı görülmektedir. Sözelimi, Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839), modernleşme için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde modernleşme çalışmaları tek bir alanla sınırlı kalmayıp birçok alana yayılmıştır. Bu doğrultuda hukuk alanında da büyük bir reform yapılmış, Mecelle olarak adlandırılan yeni bir kanun yayınlanmıştır. Bunun yanında, "eşit sayıda Avrupa ve Osmanlı yargılarıyla ve İslâm uygulamasından çok Avrupa uygulamasından alınan yargılama usulleriyle, karma hukuk ve ceza mahkemeleri kurulmuştur."

II. Abdülhamid döneminde ise iki kez (1876, 1908) meşrutiyet ilan edilmiştir. Şerif Mardin’e göre II. Abdülhamid devri, batılı fikirlerin iyice anlaşılmaya başlandığı bir devirdir. “Bunun sebebi, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması olduğu kadar, Padişahın kendisinin Batıyı bir bakıma model olarak almış olmasıdır.” Bu çerçevede başta askerî alanda olmak üzere eğitim ve diğer sosyal alanlarda Batı kurumları taklit edilmek suretiyle değişime karşı uyum sağlanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla, Mümtaz Turhan’ın da belirttiği gibi, Meşrutiyet Devri’nde siyasî sahada değişiklik yanında toplumsal hayatın bütün faaliyetleri üzerine ve bilhassa manevî alanda, ruhî davranışlar üzerinde de derin tesir edecek değişiklikler olmuştur.

Öte yandan, 16. yüzyıldan itibaren dünya çapında meydana gelen değişimlere uyum sağlama adına kapsamlı çabalar gösteren Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkmaya başlayan siyasî ve ekonomik karışıklıklar ile toplumsal dengesizliklere paralel olarak dinî alanda da değişime karşı bir uyum ve uyumsuzluk sürecinin yaşandığı gözlenmiştir. Bu çerçevede dinî hayat, giderek kuralcı bir şekilcilik ve merasimcilikle karakterize olacak şekilde gelenekleşmeye ve bu arada medrese ile tekke arasında gerginlik baş göstermeye başlamıştır. Dinî konuları bilimsel zihniyet ve analizden yoksun olarak şekilci ve yüzeysel bir tarzda ele alan katı ve aşırı muhafazakâr tutumun örnekleri arasında Hızır’ın sağ olup olmadığı, zikir, evliyaya saygı, kabir ziyareti, semâ ve musikî, Hz. Peygamberin annesi ve babasının imanı, büyüklerin elini eteğini öpme, matematik tahsili ile tütün ve kahve içmenin meşruluğu gibi konular sayılabilir. Bütün bunlar, yaşanan değişim sürecine karşı dinî alanda uyumdan ziyade uyumsuzluğun göstergeleri olarak da okunabilir.

Bu çerçevede 1826 yılında tekkeleri ıslah amacıyla ‘Meşihat’ adı altında bütün din görevlilerinin bağlı olacağı merkezî ve bürokratik bir daire kuran II. Mahmud, bu uygulamasıyla bir anlamda tarikat ehline güvenmediğini, onları denetim ve disiplin altına almak istediğini ortaya koymuştur. Her ne kadar padişahın yaptığı resmî açılışlarda görev alarak dua eden tarikat mensupları olsa da, II. Mahmud zamanındaki tarikatların önemli bir kısmının yapılan yenileşme hareketlerinden dolayı padişahı ‘gavurluk’la suçlayarak yer altına çekildiği bilinmektedir. Ancak bir yandan 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan yeni toplumsal şartlarda da varlıklarını sürdürebilmek için tarikatların yer altından çıkarak yeni sisteme ‘uyum’, daha doğrusu ‘sızma’ çalışmaları başlattıkları ve bu çerçevede taraftarlarını mobilize etmeye uğraştıkları görülürken, diğer yandan da, her ne kadar önceleri desteklenmiş olsa da, Tanzimat’la birlikte yapılan reformların istenilen çizgide gitmediği, dolayısıyla merkezin elden kaçırıldığı düşüncesiyle yenileşme çalışmalarına

din, şeriat, hilâfet gibi kavram ve kurumlar adına karşı çıktıkları ve bu maksatla bir takım tepki ve protesto hareketlerine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Ancak tasavvufun bu özelliğini, diğer tarikatlara göre daha çok ön plana çıkaranlar Nakşîler olmuştur. Anlaşılan Osmanlı'da hilâfet ve şeriattan her uzaklaşma teşebbüsüne karşı sistemli tepkiler, Nakşîlerden gelmiştir. Mesela Tanzimat'ın reformcu politikalarına karşı ilk tepki, 1859 yılında Nakşî Şeyh Ahmet'ten gelmiş, ancak başarılı olamamıştır. Bir başka tepki hareketi de, yine bir Nakşî şeyhi olan Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin (ö.1893) cemaatinin Cuma namazlarında yaptığı gövde gösterileridir. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Nakşîler tarafından gösterilen bir diğer tepki hareketi ise, "31 Mart Olayı"dır. 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen bu olay, İttihad-ı Muhammedî Fırkası kurucularından olan ve yayınladığı Volkan gazetesinde ayaklanmanın propagandasını yapan Nakşî şeyhi Derviş Vahdetî'nin asılmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı'nun yerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti, modernleşme sürecinde ortaya çıkan ve oldukça köklü olan sorunları bir anlamda kucağında bulmuş ve bunlara çözüm üretmek zorunda kalmıştır.

3. TÜRKİYE CUMHURİYETİNDE TOPLUMSAL DEĞİŞME VE DİNİ OLUŞUMLAR

Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze gelinceye kadar yaşanan değişim süreci bir bütün halinde ele alındığında üç ana kırılma çizgisinden söz etmek mümkündür. Bunlar 1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden yıllar, 1950'li yıllar ve 1980'li yıllar olarak belirtilebilir.

3.1. 1923-1950 ARASI

I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu çökünce yerine 1923 yılında ulus-devlet modelinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Kurtuluş Savaşıyla hayat bulan yeni Türk Cumhuriyeti, kurucu önder Mustafa Kemal Atatürk ve seçkinlerin yeni bir toplumsal ve siyasal model uygulamaya koymasıyla yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu çerçevede toplumun tüm kurumlarıyla dönüşümünü sağlamak amacıyla kurulan "yeni devlet"in çağdaş Batılı devletler arasında yer alması için bir dizi köklü reformlar yapılmıştır.

Bu reformlar arasında en önemlisi 1922'de saltanatın 1924'de hilâfetin kaldırılmasıdır. Bunu Şer'iyeye Vekâletini kaldıran, ayrı dinî okulları ve medreseleri kapatan, bir ay sonra kadıların şeriat uyguladıkları Şer'iyeye mahkemelerini ilga eden reform izlemiştir. Yapılan reformlar yasalarla düzenlenerek toplumsal hayatın bütününe kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Kılık-

kıyafette değişiklikler yapılmış; fes, sarık, cübbe gibi geleneksel kıyafetler yasaklanmış ve yerine dünyanın uygar uluslarının ortak kıyafeti olarak Batılı kıyafet ve şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir. Soyadı kullanma zorunluluğu, hafta sonu tatili, vergi kanunu, ölçü ve tartı değişiklikleri de Cumhuriyet Türkiye’sinin modernleşme sürecinde attığı önemli adımlardan olmuştur. Anlaşılan, Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşmesi yavaş, fakat birbirini takip eden aşamalar halinde olmuştur.

Her ne kadar yeni gibi görünse de, “aslında Tanzimat’la birlikte başlayan batılılaşma hareketinin son adımları” olan bu düzenlemelere biraz daha yakından bakıldığında, bunların seküler mahiyette olduğu görülmektedir. Zira geleneksel düzenin yerine “laik bir sosyal-siyasal yapı oluşturmak”, “İslam’a modern ve rasyonel bir içerik kazandırmak” için yapılan yenilikler, ‘devlet dini’ nosyonunun bir yana bırakılarak dinin bireysel inanç statüsüne itilmesinin ve toplumsal hayatın dinsel ve siyasal alanlarını birbirinden ayırmak için gösterilen çabaların bir yansıması olmuştur. Sekülerleşme sürecine girilmesiyle, din kurumunun, tarım toplumu özelliği arz eden Osmanlı toplum yapısından neredeyse sosyal hayatın tüm yönlerini düzenleme yerine daha asli fonksiyonlara çekilmesi, yani toplumsal alandaki çok fonksiyonlu rol yapısından daha uzmanlaşmış yapılara doğru evrilmesinin yol açtığı yapısal farklılaşma sonucu, gündelik hayatın büyük bir bölümü dinî otoriteden ayrılarak diğer kurumlara devredilmeye başlamıştır. Kuşkusuz bu süreç, dinî kurumların toplumsal ilişkilerdeki oldukça belirgin olan güçlerini zayıflatırken, uzun zamandır dinin gösterdiği birçok gizli fonksiyonları da alt üst etmiştir.

Bu bağlamda, 1923 yılında Cumhuriyetin ilanıyla birlikte birbiri ardı sıra gerçekleştirilen inkılaplarla “kendinin geçmişten ve geleneksel İslam toplumundan ayrıldığını deklare eden” Türkiye Cumhuriyeti’nde 13 Şubat 1925 tarihinde ortaya çıkan Şeyh Said İsyanı üzerine devletten ayrı bir örgütlenmeye sahip olan ve üstelik uzun zamandan birer ‘istismar yuvası’ olarak görülen tarikatların, devletin geleceği açısından ‘tehlikeli’ görülmesiyle 30 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan 677 sayılı Kanun’la tekke ve zâviyelerin kapatılarak mal varlıklarına el konulması yoluna gidilmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı toplumunda oldukça önemli bir konumda bulunan tarikatlar ve şeyhler ile ulemanın bir kısmı, yeni yapılanmadan memnun olmadıklarını çok geçmeden ifade etmeye başlamışlardır. Bir diğer ifadeyle, yapılan reformlara karşı başını tarikat şeyhleri ve dervişlerinin çektiği bir takım tepki ve protesto hareketlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Nitekim bu bağlamda Silifke, Bursa, Adapazarı, Rize, Erzurum, Maraş, Çerkeş, Menemen, Bursa, Siirt, Çorum ve İskilip gibi şehirlerde tarikatların, özellikle Nakşîlerin ön saf-

ta yer aldığı birçok tepki ve protesto hareketlerinin düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Anlaşılan Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da İslamî tepki ve muhalefette öncü rolü Nakşîler oynamıştır. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış olan tarikatları ve yeni dinî oluşumları değerlendirirken, onları "başlangıç dönemlerinden beri İslam dünyasında görülen ve Osmanlı döneminde daha da güçlenen merkezîyetçi bir anlayışla din, toplum ve devlet üçlüsünü birleştirmeye çalışarak fonksiyonel olarak dini bir toplumsal kontrol mekanizması şeklinde işleten tekeli eğilime karşı dinî kendiliğindenliğin tepkisel bir tezahürü" olarak da görmek mümkündür.

Tarikatları tehlike olarak görmek ve bir takım önlemler almak ve özellikle "Nakşîbendî konusunda endişe duymak için" Türkiye Cumhuriyeti'nin 'nedenleri' olduğunu söyleyen Şerif Mardin'e göre, Nakşîler geçmişte olduğu gibi bugün de siyasetle ilgilenmişler ve muhalefet yapmışlardır, ancak bunun biçimi, hemen o anda belirgin olmadığı gibi, zaman içinde değişikliğe de uğramıştır. Bir diğer ifadeyle, Nakşî çevrelerin bir bütün halinde izlediği açık ve tek bir stratejiden söz etmek oldukça zordur.

Cumhuriyet ile birlikte, eski tarikatların ve dinî grupların uyum sağlamak zorlanarak tepkisel bir tutum sergilemiş olduklarına bakılırsa, doğal olarak, bu tür oluşumların, din ve devlet arasında yakın bir geleneğin olduğu Osmanlı toplum yapısında kurmuş oldukları belli iletişim kanallarının tıkandığı anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, yeni kurulan modern devlette laikleşme ve modernleşme yönünde gerçekleşen yeni yapılanmalarla başarıya dayalı statü kazanım yolları oluşturulmaya çalışılması üzerine doğuştan kazanılan, yani atfedilen statü temellerinin sarsıldığı, eskiden kalan sosyo-ekonomik menfaat ağlarının olumsuz etkilendiği söylenebilir. Anlaşılan, yeni kurulan devlette entegrasyonu sağlayıcı bir güç olarak, uygulamaya konulan laiklik ilkesi, geniş halk kitleleri tarafından tam olarak benimsenmiş olmaktan uzak kalmıştır. Bu çerçevede laiklik ilkesinin, uygulamada rasyonel ve objektif yasalara göre bir hayat tarzı geliştirme şeklinde cereyan etmediği ve bu çerçevede yapılan bazı uygulamaların toplumsal katmanlar arasında bir 'boşluk' oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, her ne kadar yapılan tepki ve direnç hareketlerinin ortaya çıkışında dinî sebepler öne çıkarılıyor olsa da, kuşkusuz, bu durumun bir dizi sosyal, siyasal ve ekonomik sebepleri de bulunmaktaydı. Zira "Cumhuriyetin on beşinci yılında göze çarpan manzara, stadyumlarda marş söyleyen delikanlılar ile Anadolu'da veremden, sıtmadan, açlık ve sefaletten, idareci teröründen kıvranan milyonlardan ibaretti." İkinci Dünya Savaşı'nı da kapsayan 1923-1950 arası dönemde yönetimin iradesi, İsmet İnönü'ye atfedilen bir sözde olduğu

gibi, insanları “aç bırakan” fakat “babasız bırakmayan” bir yönde tecelli etmişti. Kuşkusuz bu ve benzeri örnekler, uzun süren savaşlardan sonra iş başına gelen yönetimin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanda ne kadar büyük sorunlarla karşılaştığını ve çok zor tercihler yapmak zorunda kaldığını gösterdiği kadar, artan toplumsal rahatsızlıkların giderek daha fazla hissedilir olduğunun da birer göstergeleri konumundadır.

Anlaşıldığı kadarıyla, daha ziyade siyasal ve sosyo-kültürel alanlarda yoğunlaşan reformlar, belli yapısal düzenlemeler sağlamakla birlikte, informel toplumsal ilişkiler ağına dokunamadığı için toplumun zihnine ve ruhuna aynı hızla ve eşzamanlı olarak nüfuz edemediği gibi sosyo-ekonomik yapıda ortaya çıkan boşlukları doldurmada da etkili olamamıştı. Öte yandan yapılan düzenlemelerin halka lâyıkiyle anlatılamamış olmasının da yaşanan problemleri derinleştirmiş olduğu bilinmektedir. Bir diğer ifadeyle, bazı uygulamaların zihinlerde bir değişim ve dönüşüm yaratma noktasında etkili olamadığı; daha ziyade kurumsal yapı değişiklikleri ile sınırlı kaldığı; bunun da belli kesimlerde saltanat, hilâfet, tekke ve medreselere özlemin ifadesi olarak “mekan fetiş” yarattığı görülmektedir. Sözelimi, her ne kadar çoğu harap durumda olan ve zamanla birer istismar yuvası haline geldiği için disfonksiyonel bir özellik arz eden tekke ve zâviyelerinin kapatılarak tarikat faaliyetlerinin yasaklanmış olmasıyla, sözkonusu mekanlara yönelen ve orada kimlik bulan ve ortaya çıkan yeni durum karşısında daha yoğun manevî bir hayat yaşamamanın alternatif kanallarını bulamayan insanların bir boşluk ve çıkmaz içine girdiği anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında dinden ve manevî değerlerden yoksun bırakıldığı düşüncesiyle büyük bir sarsıntı geçiren ve bir değer boşluğu içinde kalan, yani kişilik ve kimlik krizi yaşayan halkın, bu boşluğu “İslamî olarak bildikleri itikatlara sıkı sıkıya sarılmak” suretiyle halletmek istediği, ancak bu durumun, her halükârda “resmî kültürün yanında gizlice yaşayan anlamlı bir halk kültürü olduğunu keşfeden ve onu ciddiye alan şihlâra, hocalara ve batıl itikat ticareti yapanlara yaramış” olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, böyle bir ortamda halkın, kanunen yasak olmasına rağmen, sosyal ve siyasal bir kimlik aracı olarak gördüğü ve aynı zamanda güçlü yardımlaşma ve dayanışma imkanları sunan tarikatlara gizli de olsa yönelmiş olduğu, bunun da tarikat ve benzeri oluşumların önemini ve etkinliğini arttırdığı görülmektedir. Zira, her ne kadar “gerçekte, çöküntü halinde de olsa, toplumsal yapı içinde gelenekselleşmiş bir biçimde fonksiyonel olarak yer tutmuş ve mensuplarına bir kültür ve hayat tarzı, bir dünya görüşü sağlamakta olan tarikatların faaliyetlerinin bir anda tamamen durmasını beklemek elbette ki mümkün olmayacaktı.” Ancak mekanları kapatılmış, faaliyetleri yasaklanmış olması nedeniyle halkın çeşitli

dinî, sosyal ve ekonomik beklentilerine cevap vermekte zorlandıkları anlaşılan tarikatların, sergiledikleri tepkisel hareketlerden de bir sonuç elde edemeyince yeraltına çekilerek sessizliğe gömüldükleri, bu durumda beklentilerine bir türlü cevap bulamayan halkın da, 1950'ye kadar "yeni ideolojiye görece başışık kalmaya" devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. 1950-1980 ARASI

1946 yılından itibaren demokratikleşme çabalarının artması, 1947'de laiklik anlayışında bir 'yumuşama'yı, ardından da 1950'de DP'nin iktidara gelişini hazırlamıştır. Büyük bir halk desteğiyle iktidara gelen DP döneminde oldukça liberal ve popülist bir çizgi takip edilmesi sonucu dinî kavramların ve sembollerin daha fazla kullanılmaya başlandığı ve buna paralel olarak da halkın dinî duygularında bir canlanmanın meydana geldiği gibi dinî cemaatlerin kamusal alanda görünürlük elde etme çabalarının da hız kazanmış olduğu bilinmektedir. Yapılan icraatlarla dinî kesimin kendini ifade imkanı elde ettiği bu dönemi, sadece dinî özgürlükler açısından değil, başta sosyal ve ekonomik olmak üzere her yönden bir dönüm noktası kabul etmek mümkündür. Zira bu dönemde giderek hızlanan düzenli bir teknolojik ilerleme ve sanayileşme süreci yaşanmaya başladığı; maddî alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak da toplumsal değerlerin alt üst olduğu; geleneksel toplum dayanışmasının yıkıldığı ve dolayısıyla insanların boşlukta kaldığı ve dine ve ideolojiye açık bir hale geldiği bilinmektedir.

Öte yandan yine bu dönemde başlayan şehirleşme sürecinin, 1960'larda hızlandığı, 1970'li yıllarda devam ettiği bilinmektedir. Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin genellikle şehir yerleşmelerinde kurulmaları ile gizli işsizliğin artması köy nüfusunun şehirlere göç etmesine sebep olmuştur. Artan bir ticaret ağı ve sanayileşme ile beraber yaşanan şehirleşme olgusuyla kır-kent nüfusunun birbirine oranı da sürekli kent lehine değişmiştir. Sosyal hareketlilik ve gelişme göstergesi olan bu süreçle birlikte yaşanan iç göçler şehir merkezlerinde yığılmalara neden olmuş; dolayısıyla büyük kentlerin dış çevrelerinde kolonileşen insan seli, 'gecekondu' denilen çarpık bir kentleşme modelini doğurmuştur. Türkiye'de kır ile kenti kültürel anlamda birbirine yaklaştıran bu yapısal değişim sürecini iyi analiz etmek gerekmektedir. Zira Türkiye'de dinî cemaat ve tarikat olgusu ile bu yapısal değişim süreci arasında çok sıkı bir ilişki söz konusudur.

Toplumsal dokusu oldukça güçlü olan gecekonduarda yaşayan ve daha üst sınıflara çıkmaya ve toplumla bütünleşmeye istekli görülen insanların şehrin yabancı ve kozmopolit atmosferi içinde kendilerini kaybetmemek için bir kültür çevresi meydana getirme ve o çevre içinde kendilerine belli bir

kimlik edinme gayreti içine girmiş oldukları; bu çerçevede camiler inşa ettikleri; böylece bir anlamda “ılımlı İslamın şehre başarılı bir transferi”ni gerçekleştirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu kalabalıkları şehir karşısında bir şahsiyet olarak ayakta tutabilen ortak temelin ‘Müslümanlık’ olduğunu söyleyen Erol Güngör’e göre de, bu kitleler, geçirdikleri sosyal ve kültürel şoku atlatabilmek, kendi hayatlarına ve dünyanın gidişine bir anlam verebilmek üzere İslam dinine dayanıyorlardı. Bu noktada İslam’ı geniş halk kitlelerinin anlayacağı şekilde yorumlayan ve üyelerine yüz yüze ilişkilerin sıcaklığını sunan dinî cemaatlere yönelik ilginin arttığı, hatta bu ilginin bir sonucu olarak dinî cemaatlerin maddî ve insanî kaynaklar elde ederek “siyasî ağırlıklar” haline geldiği bilinmektedir. Zira bu dönemde şehirlere akan nüfusun, bir iş sahibi olma ve barınma ihtiyacı başta olmak üzere âcil çözüm bekleyen bir takım ciddi problemlerle karşılaşmış olduğuna bakılırsa, şehir hayatının bu ani ve güçlü göç dalgasını massedemediği daha kolay anlaşılabilir. Değişim sürecinin ortaya çıkardığı bu gerçeği iyi kavramış görünen, üstelik insan psikolojisini yakından bilen karizmatik liderlere sahip birçok yeni dinî oluşumun insanların ihtiyaç ve beklentilerine cevap vermek üzere ortaya çıktığı ve çeşitli fonksiyonlar üstlendiği görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, Türkiye’de yaşanan modernleşme sürecinde ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve dinî ihtiyaçların mevcut formel ilişkiler düzeni içerisinde karşılanamaması nedeniyle bir takım boşlukların oluştuğu görülmektedir. Sözgelimi mevcut sosyal güvenlik veya eğitim kurumlarının insanların gelecek endişesini giderme noktasında kendilerinden beklenen fonksiyonları tam olarak yerine getiremedikleri için modern iletişim kanallarında bulunamayan birincil ilişkilerin cemaate duyulan özlemi, bunun da geleneğin yeniden inşa edilmesi sürecini başlattığı söylenebilir.

3.3. 1980 VE SONRASI

Türkiye’nin 12 Eylül 1980 İhtilali ile yeni bir sürece girdiği bilinmektedir. Bu bakımdan 1980 sonrası dönem, özellikle devlet-toplum ve ekonomik gelişme-demokrasi arasındaki ilişkiler açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Zira bu tarihten önce sosyal, kültürel ve ekonomik alanda daha kapalı bir hayat yaşanmaktaydı. Fakat 1980 sonrası dönemde özellikle kırsal bölgelerden büyük şehirlere doğru yaşanan iç göçlerle hızlı bir şehirleşme sürecine girildiği görülmektedir. Sosyal hareketlilik ve modernleşme göstergesi olan şehirleşme sürecinde karşılaşılan yeni ve modern şartlara uyum ve uyumsuzluk temelinde büyük bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Bununla birlikte yaşanan bu gelişmelerin dinî alana yansımalarıyla bu alanda da bir canlanma ve hareketliliğin görülmeye başlandığı, fakat her ha-

lükârda modern ve seküler değerlerin yanı sıra geleneksel değerlerin önemini koruduğu bilinmektedir. Bunun en canlı ve somut tezahürleri arasında İslamî radyo ve televizyonlar, holdingler, tesettür defileleri, güzellik ve kozmetik salonları ile tatil merkezleri sayılabilir. Türkiye’de kitle kültürünün yaygınlığını gösteren bütün bu hareketlilik örnekleri, bir anlamda İslam’ın ve İslamî kesimin kapitalist iklime uyum sağladığının ve onun bir parçası haline geldiğinin göstergeleri olarak da okunabilir.

Anlaşılan, 1980’leri dönüşüm yılları yapan bir diğer olgu da İslam’dır. Bu dönemde “İslamî yaşam tarzının bir parçası olan toplumsal pratiklerin yeniden canlanarak ekonomik genişlemenin modern teknikleriyle oldukça iyi bütünleşmesi”, “modern muhafazakârlık” olarak nitelenen bir sentezin oluşmasına yol açmış gözükmektedir. Bu çerçevede fonksiyonel varlıklarını ve geleneklerini günümüzde de sürdürmek isteyen tarikatların kendilerini toplumsal alanda ifade edebileceği farklı enstrüman ve yapılanma arayışı içine girdikleri görülmektedir. Yapılan araştırmalar bu arayışın yönünün ‘dernekleşme’ sürecinden ‘vakıflaşma’ ve ‘şirketleşme’ sürecine doğru olduğunu tespit etmektedir. Günümüzde önemli ölçüde devam eden bu süreçte, birçok dinî cemaatin yapısal anlamda stratejik ve fonksiyonel değişmeler yaşadıkları ve artık, faaliyetlerini salt İslam inancını yayma ya da Kur’an-ı Kerim’i yüzünden okumayı öğretme biçiminden ziyade sosyal, kültürel ve ekonomik dayanışma biçimlerinde ortaya çıkan organizasyonlara, özellikle eğitim, iletişim ve ekonomi gibi alanlara kaydırılmış ve böylece modern bir görünüm elde etmiş oldukları gözlenmektedir. Bir diğer ifadeyle, özel hastane, poliklinik, sağlık merkezi, işsizlere yardım ve barınma imkanı gibi “sosyal ve ekonomik yardımlaşma ve dayanışma”; bilimsel araştırma, özel okullar, öğrenci yurtları, pansiyonlar ve kurslar gibi “eğitim-öğretim kurumu”; gazete, dergi ve kitap yayınlama ve bilimsel toplantılar düzenleme gibi “kültür ve araştırma merkezi” olma şeklinde çeşitli fonksiyonlar üstlenmiş oldukları ya da özel radyo ve televizyon yayını yapma, günlük gazete ve periyodik dergi çıkarma gibi “kitle iletişim” alanında faaliyetlerini sürdürdükleri gözlenmektedir. Anlaşılan, 1980’li yıllarda dinî yapılanmalarda ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır.

Türkiye’de 1980 sonrası dönemde gerek yurtiçinde gerek yurtdışında yaşanan bazı siyasal gelişmelerin tarikat ve benzeri oluşumların lehine bir durum yarattığı görülmektedir. Tarikatlara duyulan yakınlık ve ilgiyi göstermesi açısından devlet erkânının, her yıl düzenlenen Hacı Bektaş Veli’yi anma toplantıları ile Mevlana’nın Şeb-i Arus törenlerine en üst düzeyde katılması gibi örnekler sayılabilir. Ayrıca siyasî parti başkanlarının tarikat liderleriyle görüşmeleri, hatta 1996 yılında dönemin Başbakanının tarikat li-

derlerine Başbakanlık Konutu’nda iftar yemeği vermesi bu gerçeğin bir başka göstergesidir. Öte yandan bazı siyasîlerin bağımsızlığını yeni kazanan Türkî cumhuriyetler ile Türkiye arasında kültürel bir bağ oluşturma düşüncesiyle genel olarak tarikatlardan ve dinî cemaatlerden, özel olarak Nakşîlikten yararlanma yoluna gittikleri de bilinmektedir. Türkiye’de tarikat gerçeğini somut bir şekilde ortaya koyan bu örnekler, daha önce de ifade edildiği gibi, tarikat ve benzeri oluşumların, artık, sadece bir dinî ve mistik akım, yani sırf dinî gruplar veya inanç ve ibadet cemaatleri olmaktan çıktığının açık birer göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

4. TÜRKİYE’DE DİNİ CEMAATLER VE DÖNÜŞÜM TECRÜBELERİ

Cumhuriyetle birlikte yaşanan değişim sürecinde Türkiye’deki tarikat benzeri dinî grupların evrilmesiyle aralarında bir kırılma ve farklılaşmanın yaşandığı gözlenmektedir. Daha ziyade geleneksel İslam anlayışını temsil eden cemaatlerin, insanların iman problemleri, dinî bilgi eksikliği ile daha yoğun manevî bir yaşantı ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlerde buldukları; aynı zamanda üyelerine muhafazakâr bir ahlak aşılama çabı yaptıkları; ancak tarikat faaliyetlerinin yasaklanmış olması nedeniyle sürekli olarak bir meşruiyet sorunu yaşadıkları bilinmektedir. Onların da önemli bir kısmının, bu sorunu aşabilmek için, her ne kadar kaynaklarını tasavvuftan almış ve dolayısıyla klasik tarikatlara ait bazı özellikleri taşıyor olsalar da, tarikat faaliyetlerinin yasaklanmış olması nedeniyle geleneksel tarikatlardan oldukça farklı bir yapı ve örgütlenme biçimi oluşturdukları ve kendilerini tarikat olarak isimlendirmedikleri; bu çerçevede toplumsal alanda kendilerini ifade edebilecekleri meşruiyet kanalları bulma arayışı içinde bir takım sosyo-kültürel fonksiyonlar üstlendikleri, ancak yine de dinî-mistik fonksiyonlarını ihmal etmedikleri; yalnızca, değişen şartlara uyum sağlanmış oldukları böylece çok boyutlu ve çok fonksiyonlu bir görünüm kazandıkları gözlenmektedir.

Türkiye’deki tarikat temelli dinî grupların arasında yaşanan kırılma ve farklılaşmaların daha ziyade değişime uyum gösterip gösterememe noktasında odaklaştığı söylenebilir. Söz gelimi, 1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşundan 1950 yılına kadar devam eden süreç içerisinde gizliden devam eden, ancak tekke gibi mekansal formlara sahip olamadıkları için mistik eğitimi tekke dışında veremeyen Mevlevîlik, Bektaşîlik, Halvetîlik, Cerrahîlik, Melamîlik ve Rıfâîlik gibi tarikatların formel ayin ve törenlerde yaşatılan bazı unsurlar dışında aslî formlarını ve özelliklerini kaybetmiş oldukları, bir diğer ifadeyle, kamusal alanın dışında kaldıkları, dolayısıyla kendi içlerine kapandıkları görülmektedir. Buradan hareketle, Cumhuriyet sonrası dö-

nemde tekkelerin kapanmasıyla bazı tarikatların bir sanat veya felsefe hareketi haline gelerek tamamen dünyevîleşmiş olduğu söylenebilir. Buna karşılık diğer bazı tarikatların da tekke ve zâviyeler kapatıldıktan sonra ortaya çıkan yeni şartlarda "camilerde yapılan vaaz ve nasihatler" in yanı sıra "müritlere verilen özel dersler", "ev sohbetleri" ve "belli kitapların okunmasını teşvik" gibi tarikat kültürünün ve eğitiminin devamlılığına katkı sağlayan unsurlar aracılığıyla varlıklarını ve geleneklerini korumayı başarabildiklerine şahit olunmuştur. Bu tarikatlar arasında, kendine özgü mistik yapısı ve kamusal görünümü ile Nakşibendîliğin özel bir yeri olduğu görülür. Nitekim günümüzde, Türkiye'de faaliyet gösteren dinî cemaatlerin büyük çoğunluğunun (Nurcu, Süleymancı, Işıkçı, İskender Paşa, Erenköy, İsmail Ağa, Yahyalı, Hulusî Efendi, Menzil ve hatta Nazım Kıbrısî cemaatleri) Nakşî gelenek içinde yer alıyor olması da bu gerçeği doğrulamaktadır.

Kendisini her zaman değişen şartlara çabuk uyarlayabilme esneklik ve becerisi göstermiş olan Nakşîliğin hayatiyetini günümüze kadar sürdürebilmesinde etkili olan en önemli faktörlerden ilki, Nakşîliğin 'doktrinlerinin esnekliği' ile ilgilidir. Nakşî grupların öğretisi, daha ziyade, İmam Rabbanî olarak bilinen Ahmed Faruk es-Serhendî'nin (1563-1624) Mektubât adlı eserine dayanır. Eserinde şeriattan asla taviz vermeyen, tasavvuf âdâb ve erkânında şeriata hiçbir şekilde muhalif unsurlar olmaması gerektiğini vurgulayan İmam Rabbanî'nin, Hindistan'da bir yandan şeriati bozmaya yönelik eklektisizmle mücadele ederken, gönlü meşgul eden her şeyden sakındığı; diğer yandan da toplumda adaletsiz uygulamalara karşı çıktığı; bu çerçevede köylülere uygulanan ağır vergileri eleştirdiği; Saraya mesafeli durduğu hatırlandığında, Nakşî grupların ortak gayelerinin öncelikle "şeriati ihya etmek" olduğu söylenebilir. Topluma İslam'ı benimsetmek için mücadele ettiklerini her fırsatta dile getiren Nakşîlerin, bunu yaparken "halvet der encümen" ve "vahdeti kesrette arama" ilkelerine dayanarak çeşitli metot ve enstrümanlar kullanabilme esnekliği gösterdikleri bilinmektedir. Halk içinde Hak'la beraber olmayı ifade eden bu ilkeler, diğer tarikatların aksine, herhangi bir tekkeye bağlı olmadan toplumla iç içe yaşayarak faaliyetlerini sürdürmelerine imkan vermektedir.

Nakşîliğin, Cumhuriyet öncesi dönemde faaliyetlerini tekke ve zâviyeler aracılığıyla sürdürürken, bu gibi mekanların kapatıldığı ve seküler eğitimin giderek daha gerekli hale geldiği Cumhuriyet döneminde "tekkeden vazgeçerek kendini yeniden yapılandırabilme" esnekliğini göstermesi, kuşkusuz, aynı gelenek içinde yer alan 'Nurculuk' ve 'Süleymancılık' gibi cemaatlerin, önceleri insanlara temel dinî bilgiler vermek suretiyle onların manevî ve ahlakî yaşantılarına bir düzen vermeye çalışmakta iken, daha sonra da özel

okullar, kolejler, dershaneler, talebe yurtları, bilgisayar ve biçki dikiş gibi çeşitli beceri kursları şeklinde gösterdikleri değişimin anlaşılmasına da katkı sağlayabilecek bir mahiyet arz eder.

İkinci bir faktör de, ‘cami tabanlı’ bir mücadeleyi benimseyerek resmî İslam’ın içinde gizlenmiş olmalarıdır. Tekke ve zâviyelerin kapanması nedeniyle ortaya çıkan mekan ve meşruiyet problemini, tarihî süreçte çok çeşitli fonksiyonlar ifa etmiş olan camilere sığınarak aştıkları görülen Nakşîlerin, “önceden imam olmadıkları halde imamlık görevi üstlenen” liderleri aracılığıyla camilerde yapılan vaaz ve nasihatler, okunan hutbelere yükledikleri fonksiyonlarla geleneklerini korudukları ve böylece varlıklarını ve etkinliklerini devam ettirmiş oldukları bilinmektedir. Bu bağlamda Nakşîliğin önemli isimlerinden M. Zahid Kotku’nun bir yandan imamlık görevini yaparken diğer yandan da şeyhliğini sürdürdüğü; Nurculuk içerisinde bir kol olarak ortaya çıkan Fethullahçı hareketin lideri konumundaki Fethullah Gülen’in de uzun vaizlik döneminden sonra emekli olduğu; ‘Süleymancılar’ın lideri Süleyman Hilmi Tunahan’ın da bir dönem çeşitli camilerde vaizlik yaptığı ve bu esnada talebe okuttuğu bilinmektedir. Bugün de birçok tarikat veya dinî grubun adıyla özdeşleşmiş cami isimlerinin olduğu bilinen bir gerçektir.

Üçüncü ve belki de en etkili faktör olarak da, bütün tarikatlarda son derece önemli bir konuma sahip dinî bir uygulama olan Allah’ı sürekli anma, zikir işini Nakşîlerin sessiz yapmalarıdır. Zira ‘zıkr-i kalbî’ adı verilen sessiz ve zengin bir kişisel zikir uygulaması olan Nakşîlik’te, tarikatın özünü “gösterişli ve çarpıcı ayinlerden kaçınmaya dayalı içe dönük bir tutum” oluştururken, gizemciliğin odak noktalarını da ‘gönül’ ya da ‘sîne’ temsil etmektedir. Nakşî olduklarını ifade eden ‘Süleymancılar’ da, rabıta yapmak, yani kalplerini mürşitlerinin kalbine bağlamak suretiyle ondan feyiz aldıkları, Nurcuların da belli zamanlarda, namazlardan, özellikle sabah namazlarından sonra evrad okudukları ve bu ritüeli çoğu zaman bireysel olarak icra ettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla diğer tarikatların semâ, müzik gibi görsel-işitsel, çekici ve renkli çeşitli ruhanî uygulamalarla elde ettiğini şeriata ve sünnete daha uygun olduğu inancıyla formüle edilen dinî uygulamalarla elde edebilme imkanı sunan Nakşîlik, böylece üyelerinin karşısına sanat ve folklor ağırlıklı tarikatlara göre daha ‘özgün’ ruhanî bir yol iddiasıyla çıkmaktadır.

Türkiye’deki dinî grupların yapısal ve fonksiyonel bir değişim ve dönüşüm sürecine girmelerini zorunlu kılan birçok sebebin varlığından söz edilebilir. Dinî grupların böyle bir dönüşüm sürecine girmelerinde en önemli etken, yeni şartlarda da varlıklarını sürdürmek istemeleridir. Kuşkusuz bu arzunun gerçekleşebilmesi, her şeyden önce kendilerine yeni üyeler edinebil-

meleri ve toplumsal tabanlarını genişletmeleriyle mümkündür. Ancak bunun için sadece yeni müşteriler edinmelerinin yeterli olmadığı, aynı zamanda başka kaynakları da harekete geçirebilmeleri gerektiği açıktır. Zira kaynak mobilizasyonu kuramına göre, önemli bir takım kaynaklar olmadan toplumsal alanda bir değişim isteği uyandırmak veya toplumsal bir hareket başlatmak neredeyse imkansız gibidir. Dolayısıyla bir hareketin başarısı veya başarısızlığı, değişimden olumsuz etkilenen mağdur kimselere gösterdiği yaklaşım tarzına ve insanları harekete geçirmede kullanacağı taktiklere bağlı olduğu kadar kaynaklara sahip olma ve bunları kullanabilme yeteneğine de bağlıdır. Bu durumda insanların mutsuzluğu iç faktörleri; liderlik yeteneği, eleman, para, büro, iletişim araçları, olumlu kamuoyu imajı ise dış faktörleri oluşturur. Burada dış faktörler, aslında birer kaynaktır. Bu gerçeğin farkında olan gruplar, yeni üyeler, müşteriler ve yeni kaynaklar bulabilmek için yapısal ve fonksiyonel bir dönüşüm sürecine girmek suretiyle küresel şartlara adapte olmaya özen göstermektedirler.

Dinî cemaatlerin değişime uyum sağlayabilmek adına büyük bir dönüşüm içerisine girmiş olmalarının bir diğer sebebi de, toplumsal planda meşruiyet elde etme isteği olarak belirlenebilir. Özellikle sekülerleşme eğiliminin son derece güçlü olduğu Batı toplumları ile Türkiye gibi modernleşme yolunda hızla ilerleyen ve tarikat faaliyetlerinin yasaklanmış olduğu laik ülkelerde dinî cemaatler için, dinî ve mistik fonksiyonlarını aşarak, seküler ürün ve hizmetler sunma çalışmalarının ayrı bir önemi olduğu açıktır.

5. TÜRKİYE'DEKİ DİNİ CEMAATLERİ TANIMLAMA PROBLEMİ

Türkiye'nin toplumsal yapısı içinde ortaya çıkan ve pek çok faktörün etkisiyle zamanla çok boyutlu ve çok fonksiyonlu bir görünüm arz eden tarikatlar ile benzeri bir kısım dinî grup ve cemaatlerin tanımlanması büyük önem taşımaktadır. Bunların önemli bir bölümü, her ne kadar eski sûfi teşekküllerin bazı özellikleri (mürşit, silsile, rabıta, zikir, evrad vb.) taşıdıkları için gündelik dilde 'tarikat' olarak isimlendirilseler de, değişen şartlara bağlı olarak "yeni uyum süreçleri" içine girmiş oldukları için artık onları eski tarikatların basit bir devamı gibi görmek ve değerlendirmek bir bakıma hatalı olmaktadır. Bir tekke yapılanması ve buna bağlı bir işbölümü ve hiyerarşi olmadığı, ayrıca diğer bazı tarikatlarda uygulanan gösterişli ve çarpıcı ayinlere iltifat edilmediği için söz gelimi, Türkiye'de adlarından sıkça söz edilen Nurculuk, Süleymancılık ve Işıkcılık gibi oluşumları birer tarikat örgütlenmesi olarak görmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu tür oluşumları, klasik tarikatlardan ayrı bir kategoride değerlendirmek daha uygun bir yaklaşım olmaktadır.

Bu bağlamda, başta ‘Nurcu’ ve ‘Süleymancı’ cemaatleri olmak üzere Türkiye’deki tarikatlar ile benzeri bir kısım yeni dinî oluşumlar, üstlenmiş oldukları dinî-mistik fonksiyonlar nedeniyle spirüalist bir yaklaşımla “münhasıran dinî olgular” yani, sırf dinî gruplar veya inanç ve ibadet cemaatleri şeklinde değerlendirmek suretiyle “Türkiye’nin manevî bir ihtiyacının mahsûlü”; Türkiye’de radikalizme ve fitneye karşı sigorta görevi görebilecek “manevî dinamikler” olarak nitelendirilmişlerdir. Buna karşılık onları “zararlı ve gerici akımlar” kategorisinde değerlendirenlerin varlığı da söz konusudur. Bu tür monolitik ve indirgemeci yaklaşımlara Türkiye’deki dinî oluşumların sivil toplum kuruluşu sayılıp sayılmayacağı tartışmalarında rastlamak mümkündür. Oysa konunun uzmanları, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış olan dinî oluşumları, daha çok hızlı toplumsal değişmelerin ortaya çıkardığı, içlerinde sosyo-ekonomik ve politik amaçların ve faaliyetlerin ağırlıklı olarak kendini gösterdiği, benzerlerine öteki Müslüman ve Türk ülkelerinde de rastlanan ve genel bir adlandırma ile paralel İslam denilen tepki grupları ya da kısaca “yeni dinî cemaatler” olarak nitelendirmektedirler. Söz konusu oluşumları, tarihsel kökenleri çok eskilere uzanan ve kültür mirasının bir parçası haline gelen tarikatların yanında ortaya çıkmış “modern ve yeni örgütlenmeler” veya “Cumhuriyet Türkiye’sine özgü yapılar” kategorisinde değerlendirmek ya da “tarikat temelli dinî örgütlenmeler” veya “tarikat benzeri yeni dinî oluşumlar” olarak adlandırmak da mümkündür.

Kavramlaştırma noktasında yaşanan sorunun önemli bir boyutu, Türkiye’deki dinî grupların ve cemaatlerin kendilerini takdim etme biçimleriyle doğrudan ilgilidir. Zira açık ve şeffaf olmadıkları gibi kendilerini konu edinen çalışmalara yeterli desteği vermedikleri ve kendilerinin de bu tür çalışmalar yapmaya ilgi duymadıkları, bir diğer ifadeyle uzun bir tarihî geçmişe dayanan dünya görüşlerini ve bu çerçevede sergilemiş oldukları davranış kalıplarını kolayca bırakamadıkları ve her ne kadar irrasyonel olsa da bir takım tortular halinde ya da ‘habitus’ şeklinde yaşatmaya devam ettikleri bilinmektedir. Son on yılda gözlenen bazı istisnalar, bu gerçeği pek değiştirebilmiş değildir.

6. SONUÇ

Bugün modern bir devlet olma yolunda hızla ilerleyen ve küreselleşme dalgasından nasibini alarak oldukça köklü ve önemli bir değişim süreci içinde cemaatten cemiyete doğru bir geçiş toplumu özelliği taşıyan Türkiye’de yaşanan değişim sürecinde eğitimin yaygınlaştırılması ve özellikle 1950’den sonra görülen ekonomik gelişme dinî alanda bir canlanma ve aynı zamanda sekülerleşmeyi de beraberinde getirmiş gözükmektedir. Bu durum

son yirmi yılda çok daha farklı bir görünüm kazanmıştır. Türkiye'deki dinî grupların 1980 sonrası dönemde, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren etkisini giderek daha çok hissettiren küresel şartlar altında tıpkı bir ticarî firma gibi yapılanmak suretiyle eğitim, kültür, medya, sağlık, spor, sinema, müzik gibi alanlara yönelmiş oldukları gözlenmektedir. Bir diğer ifadeyle, varlıklarını sürdürmek için sekülerleşme sürecine girmek zorunda kalan tarikat ve benzeri oluşumların önemli bir bölümü, her ne kadar eski sûfi teşekküllerin bir devamı olsa da, günümüzde kamusal görünürlük adına, artık, geleneksel yapılanmanın terk edilmeye başlandığı; sadece bununla da kalınmayarak söylemlerin de değiştiği; bu çerçevede toplumsal alanda kendilerini ifade edebilecekleri meşruiyet kanalları bulma arayışı içinde bir takım sosyo-kültürel fonksiyonların üstlenilmiş olduğu, ancak yine de dinî-mistik fonksiyonların ihmal edilmediği; yalnızca, değişen şartlara uyum sağlanmış olduğu görülmektedir. Cumhuriyetle birlikte yaşanan değişim sürecinde zaman içerisinde evrilerek yapısal ve fonksiyonel bir dönüşüm sürecine giren ve artık küresel şartlara adapte olmaya özen gösteren söz konusu oluşumlar, din sosyolojisi literatüründe "yeni dinî cemaatler" olarak adlandırılmaktadır.

SOCIAL CHANGE AND NEW RELIGIOUS COMMUNITIES IN MODERN TURKEY

ABSTRACT

Turkish society has been experienced the rapid change process, named 'modernization', for over two centuries. In this context, Turkey was founded in the form of nation-state in 1923. Following this year, some radical decisions are practiced toward secularization and modernization. In this context, the religious groups, especially Nakşibendî orders, have been reacted to changes in Turkey. In the second part of 1940s, CHP administration relaxed the state control over religious activities, and their perception of laicism and from the early 1950s to today, center-right governments allowed the use of religious symbols, idioms and practices. In 1980s, Turkey has adapted new economic model based on market-oriented economy, and liberal politics. But as a result of these developments, a number of the religious groups and communities have been appeared in public sphere in Turkey, and then they have been in transformation process by ideology, structure, function. Although they have some characteristics of sûfi tradition, they emphasis on their social and cultural functions other than their religious-mystic ones to maintain of their existence, as the ban of activities of tariqats and the close down of their special spaces, tekke and zaviye. Therefore they are named "new religious communities" in Turkish context.

Keywords: Turkish society, social change, modernization, secularization, religious groups, new religious communities, functional change, sufi orders, modern conservatism